

“... sokféle jel volt égen s földön...”

A krízis kulturális szerepéről

Ha egy korszakot háború, járvány, gazdasági válság zavar meg, s ha a félelem a nyomorúsághoz vagy a létbizonytalansághoz társul, máris mindenhol előbukkannak a félelmetes szörnyek. Minden ilyen zavaros időszakban, amikor a végletekig fokozódik az érzékenység és a hiszékenység, az élet nehézségei összefonódnak a csodák iránti szükséglettel...”

Pierre Marnoni

Egyén, csoport, helyi közösség és az emberi társadalom mindig is szembekerülhet globális, magát a létét fenyegető veszedelemmel. A közeli és távoli múltban mindenképp a félelem uralta az embert, és bár sokan az ellenkezőjét állítják, ma sincs másképpen.

Carl Gustav Jung véleménye szerint modern világunkban nem az éhínség, nem is a földrengés, nem a mikrobák és nem is a rák, hanem az ember jelenti az emberre nézve a legnagyobb veszélyt, mégpedig azért, mert nem rendelkezik kellő védelemmel azok ellen a pszichésjárványok ellen, amelyek a legnagyobb természeti katasztrófáknál is sokkal pusztítóbbak. Otthonát, vagyonát, egészségét sokkal inkább meg tudja védeni az ember és az emberiség, mint egy évszázaddal ezelőtt - deidentitását, pszichikus-kulturális énjét sokkal nagyobb veszély fenyegeti: erősebbek, szofisztikusabbak - mert rejtettek, közvetettek - lettek a befolyásolás, rombolás, manipulálás technikái, lehetőségei.

Sokszor gondolok egy 1914-ben született szolokmai asszony kijelentésére: "... ezelőtt sokféle jel vót égen s földön is, sokféle jel vót, me akkor valahogy adatott az emberiségnek. De most már nincsen jel egyéb, csak a Szentírás..." (1).

Az univerzumban - **a valósból és képzeletbeliből kialakított emberi univerzumban** - való eligazodásról van itt szó; és ennek a falusi közösségben is alapvetően megváltozott feltételeiről. Isten az ő számára, társai számára ma is van, hiszen olvashatja a Szentírást; de Isten elrejtőzött. Ma is alakíthatja az életét a Szentírás szavai szerint - de éppen abban nem biztos, hogy jól olvas, hogy helyesen értelmez. Az ég és a föld ma már nem ugyanaz - úgy kell kitalálni, megépíteni, szimbólumokkal-jelekkel ellátni; és lehet, hogy olyanoknak is, akikkel egy közösségben él, ezek a jelek nem mondanak semmit, éppen jelekként nem léteznek.

A jelek csak akkor léteznek, ha "adatott az emberiségnek" a felismerés képessége. Az ezredvég egyik paradoxona: a betűt ismerő, olvasó társadalmak embere számára égen-földön egyre kevesebb a jel. Az egyre nagyobb individuális, fizikai biztonsággal együtt egyre nagyobb a jeleket kereső, de a jeltelen eget-földet megtapasztaló ember bizonytalansága, szorongása. Sokkal könnyebb élni - és sokkal nehezebb megélni: megérteni, felépíteni, elfogadni azt az életet, amelyből egyre inkább hiányzik a transzcendens. Jobban mondva: égen és földön továbbra is létezik az Ismeretlen, amelyet az ember még nem tárt fel, nem mért meg, nem adott nevet neki; de egyre több új nevet, új elvet kell keresni az Ismeretlen befogására; egyre nyilvánvalóbb az éppen aktuális Rend sérülékenysége, mert az a megnevezett transzcendens, amely a Rend szerves része és a Kozmosz építőeleme, az már képtelen jelekként befogni és felmutatni az égen-földön ma is és mindig is látható-tapasztalható jelenségeket, vagy legalábbis ezek jórészét.

Tanulmányomban az emberi szorongásról, félelemről, bizonytalanságról, az ellenük kulturális eszközökkel folytatott küzdelemről

szeretnék írni, hogy majd ennek értelmében meghatározom a további munkám során központi jelentőségűnek tekintett **krízis-fogalmat**; majd egy történelmi eseményt - nem-mindennapi esetek sorozatát - szeretnék bemutatni és röviden értelmezni.

I.

“...mostanság mindenféle varázslatok és ördögi üzelmek oly mértékben megszaporodtak...”

A szorongás és félelem viszonyáról, ennek társadalmi vetületeiről igen fontos észrevételeket tesz A félelem Nyugaton című könyvében Jean Delumeau (Delumeau 1986: 25-39). A modern pszichológia határozott különbséget állapít meg az egyéni psziché említett két állapota között. Az ijedtség, rettenet a félelem körébe tartozik; míg a szorongás szinonimái a nyugtalanság, aggodalom, melankólia. Alapvetően különbözik azonban a két pszichés állapot kialakulásának és megszűnésének mechanizmusa, tehát a két állapot **kezelhetősége (terápiája)**.

A félelmet az ismert, a szorongást az ismeretlen váltja ki az emberből (2). A félelemnek körülírható oka van; az ok megszűnésével megszűnik a félelem. A szorongásnak nincs megnevezhető oka, tehát ha már kialakult, megszűnése bizonytalan. A szorongást az egyén úgy éli meg, mint egy várakozást egy olyan veszély megjelenésére, amely annál inkább fenyegető, mert tulajdonságokkal nem jellemezhető. A szorongás: a globális bizonytalanság állapota, tehát olyan állapot, amely sokkal nehezebben elviselhető, mint a félelem.

A szorongás csak az emberre jellemző. A szorongás kialakulásában ugyanis fontos szerepet játszik az egyén képzelete: mindaz, ahogyan az egyén **átszűri, értelmezi** a valóságot, vagy éppen magában **felépíti** annak “egyszemélyes mását”. Éppen ezért a valóságos fenyegetések beépülhetnek ebbe az egyszemélyes világba, és ez lehetővé teszi, hogy a reális veszélyt jelentő külső körülmények

megszűntével is fennmaradjon a szorongás. Másképp fogalmazva: az állati és emberi félelem egyaránt biológiai - az emberi szorongás elsősorban kulturális meghatározottságú jelenség (3); ahogy Delumeau fogalmaz: "az ember természetes vonása, evolúciójának motorja" (Delumeau 1986:31).

Önmagában, kontextusból kiragadva az, hogy tapasztalható, nem értelmezhető sem pozitívnak, sem negatívnak. A szorongás abban az esetben, ha még bizonytalan, de reális és realizálódó veszélyt megelőzően jelentkezik, a szervezet készenlét-helyzetét alakítja ki, és pozitívnak, a fennmaradást segítőnek minősíthető. Ugyanakkor kialakulhat olyan állapot is, amikor elbizonytalanodik, magába zárkózik az egyén, és a képzellet elburjánzik: ennek akár önpusztítás is lehet a kimenetele.

A meghatározatlan, sokáig tartó, hullámzó szorongás állapota az egyén belső egyensúlyát veszélyezteti. Ennek megszüntetésére alakult ki egy kulturálisan kódolt mechanizmus: az ember átalakítja, "tagolja" a szorongást valakitől vagy valamitől való konkrét félelemmé. Ebben igen nagy segítségére van az egyénnek a közösség, a maga történetileg kialakult kulturális mintáival: a szocializáció arra is megtanít, hogy ki és mi a tényleges vagy potenciális ellenség, kitől és mitől is kell félnie a gyerekeknek. Delumeau szerint egy civilizáció - például a késő középkor, kora újkor eretnek- és boszorkányüldöző nyugati civilizációja - ugyanezt tette: egy kollektív szorongás hosszú időszaka alatt újra és újra legyőzte a szorongást oly módon, hogy körvonalazta, megnevezte, **szimbólumokba sűrítette** az egyénre és a közösségre leselkedő veszélyeket - megnevezte a félelem okait, megszabta a lehetséges cselekedeteket.

Wolfgang Behringer az egyike azoknak a történészeknek, akik a klíma és agrárviszonyok változásainak a társadalomtörténetre gyakorolt hatásait vizsgálták (4). Behringer Dél-Németország XV-XVII. századi klímaváltozásait veszi szemügyre abból kiindulva, hogy az agrártársadalmakban az időjárás kiemelkedő szerepet játszik: a terméseredmények határozzák meg emberek és állatok táplálkozását; a

táplálkozás befolyásolja a betegségekre való hajlamot; az pedig, hogy a születések, halálozások aránya hogyan alakul, befolyásolja az egész társadalom helyzetét. A XV-XVII. században egész Nyugat-Európában egy "kis jégkorszak" köszöntött be. Többször sorozatosan, éveken keresztül kemény, hideg, hóban gazdag tél, kései tavasz, majd hűvös, nedves nyár; 1587-ben július elejéig hó volt, majd szeptember közepétől ismét összefüggő hótakaró borította Észak-Svájc, Dél-Németország völgyeit; 1588 az évszázad legcsapadékosabb éve. Növekednek a gleccserek, télen több hónapra befagynak a nagy alpesi tavak. A tavaszi időszakra a mindaddig nem tapasztalt méretű áradások jellemzőek. Az élelmiszerárak növekednek; járványok, ismeretlen betegségek tizedelik a lakosságot. Éhség és betegség: együtt jelentkeznek Nyugat-Európa olyan távol eső helyein, mint Skócia és Bajorország; és együtt jelentkeznek a társadalom szorongást oldó válaszreakciói is: az okok, okozók azonosítása, az ellenük való agresszív fellépés.

Behringer kortárs krónikáirókat idéz: a német térség XVI. századi legnagyobb boszorkányüldözés-hulláma a trieri választófejedelemségben 1585-1592 között zajlott; ahogy írják: "Egy érsek sem kormányozta az érsekséget olyan nagy panaszok és elégedetlenségek között, mint János... Egész kormányzása idején gabonahiány, az időjárás szeszélye és rossz termés mellett kellett alattvalóival kitaratania. Hiszen a tizenkilenc év közül csak kettő volt termékeny, 1584 és 1590... Mivel mindenki úgy gondolta, hogy a több évig tartó rossz termést a boszorkányok és istentelenek ördögi gyűlölete okozza, az egész vidék felkelt a boszorkányok kiirtására... A vádlottak közül alig egy-kettő kerülte el a kivégzést. Még Trier városának előkelőit sem kímélték..." A XVII. század legnagyobb német boszorkányüldözési hulláma 1626-1630 között történt: a frank területeken, a Rajna-vidéken több ezer ember volt a boszorkányperек áldozata. A krónikáiró szerint: "Anno 1626 május hó 27-én a frank tartományban Bamberg és Würtzberg püspökségben mind elfagyott a szőlő, ahogy a drága gabona is, amely éppen elvirágzott. Minden elfagyott, ilyent ember emlékezet óta nem látott senki, és nagy drágaságot okozott... Erre

nagy könyörgésbe és kérelésbe kezdett az egyszerű nép, hogy miért néznék tétlenül oly sokáig, hogy a varázslók és istentelenek a termést elpusztítják, mire ő fejedelmi fennsége készen volt az ilyen szörnyűséget megbüntetni, tehát ebben az évben vette kezdetét (a nagy boszorkányégetés)..."

Behringer figyelmeztet: a klíma zordsága, rossz termés - és a boszorkányüldözési hullámok között korántsem létezik automatikus összefüggés. A fizikai körülmények nehezedésével közösségekben, majd egész társadalmakban beindul a magyarázatok keresésének, valószínű, majd a közvélekedésben bizonyossá váló ok-okozati láncolatok felállításának kulturálisan szabályozott folyamata. A közösségek, a társadalmak, sőt, ebben az adott esetben, egy egész (a nyugat-európai) civilizáció keresi a diagnózist, hogy ennek felállítása nyomán lehetővé váljon a terápia (5). Mind a diagnózis, mind a terápia alapvetően "közösségi": a mentalitástól, gondolkodásmódtól, vagy ahogyan már említettem: a rendelkezésre álló kulturális mintáktól függenek. Behringer véleménye szerint a XVI. századi Nyugat-Európában az erőforrások beszűkülése a mentalitás átalakulását, a reneszánsz életszemlélettől való elfordulást hozta; a társadalmak olyan dogmatikus, egyházi-vallási és aszketikus, túlvilágira irányuló gondolkodás- és magatartásformákat részesítettek előnyben, amelyek a kétségesnek tűnő helyzetben szilárdságot ígértek. Emberek, csoportok bezárkóztak önmagukba; az intézmények a fanatikus normatiszteleet, az ellenszegülők eltiprásának szolgálatában álltak. Behringer a törvénykezési mániát, a példátlanul brutálissá váló igazságszolgáltatást említi: ez nemcsak mágikus bűntettek felett ítélkezett, hanem 90%-ban erőszakos, vagyon és erkölcs ellen vétő bűnösöket ítélte halálra: "Békeidőben törvényesen soha, sem előbb, sem később nem végeztek ki annyi embert kegyetlenül, mint 1560 és 1630 között." (Behringer 1990:372).

Az agrárválságtól sújtott évek és a boszorkányüldözések egybeesésének háttérben körvonalazódik az a mentalitás, az a kulturális mechanizmus, amely az értelmezést nyújtó, a **szorongást félelemmé átalakító, artikuláló szimbólumok** kidolgozását, megerősítését elvé-

gezte. Hogy csak néhány, nagyon nyilvánvaló, a történészek által megfigyelt jelenségre utaljak: a válságidőszakokban növekszik a démonológiával foglalkozó könyvek száma; heves elméleti vitákat vált ki a kérdés, hogy lehetséges-e, hogy a boszorkány-szervezetek (mivel erre egy boszorkány önmagában gyenge!) varázslással befolyásolják az időjárást (6); a helyi törvényhozásban megszorodnak a boszorkánytörvények.

Igen fontos az is, hogy a per-folyamatokban való közvetlen részvétel hogyan befolyásolta a kor elitjét, értelmiségét, hiszen például Délkelet-Németországban a boszorkánypereken való részvétel, az ítélezési eljárásban való valamilyen fokú implikáltság minden uralkodó, fejedelem, nemes, jogász és teológus tevékenységéhez hozzátartozott (Behringer 1990:39). Leírható, hogy mennyire járultak hozzá a boszorkány-fenyegetés képének árnyalásához, majd hogyan kezdtek el kételkedni előbb az alkalmazott eszközök hatásosságában, majd az érvényes teológiai és jogi dogmákban - azaz fokozatosan kivonták magukat a magyarázó szimbólumrendszer hatása alól; végül politikai-katonai-jogi eszközökkel hogyan akadályozták meg először a boszorkányok halálbüntetését, majd a boszorkánypereket.

“... kicsinyhitű pogány vótál s megtértél...”

A szorongás átalakítása félelemmé: a szorongás értelmezése. Ezen azt is értem: értelmessé tétele, attól az szándéktól vezérelve, hogy elviselhető legyen: “Sok minden, talán minden elviselhető, ha van értelme.” (C.G.Jung 1996:8); és mindig az adott kultúrán belül, az adott csoport, az adott egyén számára létező értelemmel, azaz jelentéssel való felruházása.

Clifford Geertz írja A vallás mint kulturális rendszer című tanulmányában, megkísérelve a vallásnak egy definiálását: a vallás “kialakítja a létezés általános rendjének koncepcióit” (Geertz 1995:66). Ugyanarról van szó: az ember életképessége attól függ, hogy miképpen tudja kezelni az olyan események halmazát, amelyek

nem pusztán értelmzésre várnak, hanem értelmzhetetlenek (Geertz 1995: 76): a rejtélyest, a váratlant, a véletlent. Úgy gondolom, nem szókép csupán ebben az esetben az életben maradásért való harc: küzdelem azért, hogy mindenre kiterjessze azoknak a szimbólumoknak az érvényességét, amelyek világunkban - égen és földön - eligazítanak. Éppen annak a megtapasztalása vezethet aggodalomhoz, szorongáshoz, hogy az élet egyik vagy másik aspektusával szembe-sülve ezek a szimbólumok használhatatlannak bizonyulnak. A szorongás értelmezése: a szimbólumok hatókörének kiterjesztése; a világ rendjének - a hitnek, hogy van rendje a világnak - a megerősítése.

Két példával szeretném a fentieket illusztrálni, értelmezni; az egyik egy "klasszikus", a másik saját terepmunkám tapasztalata. Az archaikus ember című előadásában Jung részletesen elmeséli a nappal látott hangyász esetét. A hangyász Afrikának azon a vidékén, ahol Jung terepmunkát végzett, egy gyakori, közönséges - de természetéből eredően rendkívül félnék, éjszakai állat. Ha valaki nappal megpillant egy hangyászt, akkor megjegyzi a helyet, ahol az ürege van; "mozgósítják a szomszédos falvakat, és a hangyászt roppant fáradtsággal kiássák és megölik. Ezután az állatot elsők megpillantó férfi anyai ági legidősebb nagybácsikájának egy bikát kell feláldoznia. A szemfüles férfi lemegy a gödörbe, és ő kapja meg az első darab húst az állatból. Majd a nagybácsi és a ceremóniatöbbi résztvevője is eszik belőle." (Jung 1993:57).

Egy véletlen találkozásból - falvak embereinek egész napos munkája, ceremóniája kerekedik ki; bikát - nem kis értéket - "áldoznak", majd a szemfüles férfit szüntelenül dicsérve lakomáznak. Miért olyan fontos nekik mindez?

Jung interpretációjában abból indul ki, ami a találkozót jellemzi: a **véletlenből**. Az esemény a helyiek számára igen természetellenes, és éppen ezért megdöbbentő, aggasztó; Jung hasonlata szerint olyan, mintha mi felfedoznánk egy olyan patakot, amelyben a víz hegynek felfele folyik. Mivel tudjuk, hogy a kontinenseket mekkora víztömeg

veszi körül, könnyen elképzelhetjük, mi történne, ha a víz így viselkedne; a néhány elgondolható közvetlen következmény félelmet, az esemény maga, globális érvényességével, szorongást váltana ki: a világ rendje sérült, a lét biztonsága vált veszélyeztetetté. Ugyanez a helyzet a bennszülöttek esetében. Ők nagyon jól ismerik a hangyász szokásait, éjszaka vadásszák, és ha nappal látják, akkor sincs semmi közvetlen okuk a félelemre - csakhogy: mi történik, ha az egyszeri rendkívüli eseménynek társai lesznek, **a rendkívüli sorozattá válik.**

A bennszülöttek "arról fogalma sincs, hogy mi annak a hatásfoka, ha a hangyász a világ rendjét hirtelen áthágja"; ami adódik, az a vallásuk-hitük nyújtotta magyarázatok: a hangyász megjelenése jel, földöntúli erő üzenete; ez az erő, ez a fenyegetés ismerős, hiszen máskor is megjelent már; éppen ezért ennek az üzenetnek az értelmét, az üzenő szándékát kell megérteni, és ezen túl, az engesztelés és hódolat gesztusait kell megtenni. Mindez sürgősen meg is történik; ezzel megszűnik a félelem oka, újra visszaáll a világ rendje.

Egy falusi családról, annak harmadik gyerekéről szól az én jelenkori történetem (7). Az anya, amikor hat hónapos terhes, "megijed" - és már ekkor megjósolják, hogy a gyerek "hat hetes vagy hat napos vagy hat éves" korában beteg lesz. Hat hónapos korában a gyereket "úgy elvette ez a szívbaj, hogy nem bírtunk vele"; a kórházban nem tudnak segíteni rajta; ezért húsvét előtti héten elviszik egy közeli településre, a román paphoz. Ott a gyereket leteszik a templom közepébe, olvasnak reá könyvből, a misén résztvevők körbejárják, átlépnek rajta; így megy ez egy hétig minden nap; a hét végén, amikor jönnek el, a pap keresztet vet a kisgyerek fejére, és azt mondja: "kicsinyhitű pogány vótál s megtértél"; azóta, hogy így "megtérítették", soha nem volt beteg; ma nő, családos ember.

A fenyegetés a gyermeket még az anyja hasában éri; világrajötte után küzdelem folyik az elbeszélésben meg nem nevezett rosszal (halál, sátán), aki a gyerek életére tör. Az első terápia - a kórházi - csődöt mond; ennek így kell történnie, hiszen olyan esetről van szó, amely nem orvosi lag, hanem kulturálisan diagnosztizálható és kezel-

hető eredményesen. A gyógyító tudásáról (hatalmáról) ismert román paphoz viszik, aki a megfelelő rituális magatartás (ördögűzés) után megjelöli az immár végleg ehhez a földhöz-éghez kötött gyereket, és kimondja a (mágikus erejű, valóságot teremtő) szavakat: kicsinyhitű pogány helyett, a szertartás után, egy keresztény tér vissza az életbe, vagyis egy olyan ember, aki életben maradt, mert sikeresen működő szimbólumrendszer segítette, és "örködik" ezután is fölötte; ugyanakkor a családnak a világ - számukra adott - rendjébe vetett hite is megerősödik.

Mondanom sem kell: a gyerek élet és halál között, jobban mondva: a gonosz birodalma, az elvárás, tehát az őt érhető legnagyobb veszteség felé tartó úton van mindaddig, amíg meg nem "térítik": meg nem történik a kulturális minta szerinti megszületése. Az anya félti gyermekét; és fél attól, hogy nem találja meg a megfelelő időben a megfelelő eszközöket gyereke megmentésére; de nem fél attól, hogy egyáltalán nincsenek ilyen eszközök. Jung példájában is egyértelműen kiderül: a veszély elhárításához szükséges rítust ismerik, és habozás nélkül, a sikerben bízva végre is hajtják. De mindkét esetben: veszélyekkel, varázslatokkal teli, aracionális ember számára hamis, elfogadhatatlan világban élnek, ami legfőképpen azt jelenti, hogy **más a véletlen, a fenyegető, a bizonytalan kulturális kezelési módja**; ahogy Jung fogalmaz: az archaikus embernek más premisszái vannak. Ennek következtében: más, mert más jelekkel teli az ég és a föld; egy más világban él. Az igyekezet azonban mindkét részcélra közös: az archaikus és a modern ember is hatalmas erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy eligazodjon a - saját - egén-földjén, és lehetőleg bebiztosítsa a saját premisszákból adódó legjobbakat: halhatatlanságot vagy hosszú, aktív életet, lelki avagy fizikai gazdagságot, bőséget.

II.

"A hatalmi vákuum vagy a szélösleges hatalom nyilvánvalóan a társadalmi bizonytalanság előidézője. A társadalomtagjai ezzel az úrral

vagy túlzással szembesülve, megfosztva megszokott fogódzóiktól, tökéletesen ki lesznek szolgáltatva szorongásainak, és ez a krízis jele.”

Pierre

Marnoni

Az egyéni életeket, mint a fentiekből is kiderült, a közel múltban és ma is érik olyan fenyegetések, melyek nem orvosi, hanem kulturális (szimbolikus) kezelést igényelnek, a fenyegetett emberek ilyen kezelésben részesülnek. Ezekről az esetekről adatok gyűjthetők, sorozatuk tanulmányozható; ez esetben azonban az egy egyént és ennek szűkebb közösségét, a családot érintő eseményekről beszélhetünk. Azt is mondhatom, hogy mindennapi esetekről van szó: nem lesznek ismertek széles körben; rövid idő alatt megoldódnak; nem váltják ki külső intézmények beavatkozását; és ami a legfontosabb: nem állítják ki kisebb vagy nagyobb közösségek figyelmének előterébe az értelmező és terápiás szimbólumok (Geertz fogalma: bajt megállapító szimbólumok: diagnostic symbols) és szimbólumrendszerek használatának, “erejének”, érvényességének kérdéseit, valamint az értelmezők és terapeuták személyét.

Vannak azonban nem mindennapi esetek, események. Ezek

1. rövid idő alatt nemcsak egy közösségben (egy faluban), hanem szélesebb körben ismertek lesznek;
2. az első események után hosszú idő is eltelhet, és még mindig a közfigyelm előterében állnak az ide vonatkozó események;
3. kiváltják az elit, az állami intézmények figyelmét, valamilyen beavatkozását;
4. a főszereplő, főszereplők szintén szélesebb körben ismertek lesznek;
5. ezek az események a közösségek legfontosabb értékeire, az egyén és közösségének a transzcendenshez való viszonyára kérdeznek rá, életképességüket teszik valamilyen formában próbára.

Ezeket az eseményeket egy szóval én **krízisnek** nevezem.

A tekintélyes International Encyclopedia of the Social Sciences CRISIS szócikkének (8) elején ez áll: "A 'krízis' fogalom számos jelentése miatt nem szokták használni a társadalmi jelenségekről való 'szisztematikus ismeret' kialakítására (...in building "sistematic knowledge „about social phenomena)." Ez persze nem azt jelenti, hogy történészek, szociológusok, politológusok és katonai szakértők, de közgazdászok, valamint pszichológusok is ne használták volna saját elképzeléseiknek megfelelően, nem is beszélve arról, hogy az orvosi szaknyelv egyik alapfogalma; ez utóbbi azért fontos, mert ez a jelentés (a krízis: **fordulópont** a beteg szervezet állapotának rosszabbra vagy jobbra történő változásában) kivétel a társadalomtudományban használt jelentésárnyalatokra is. A szónak a köznyelvben a legelterjedtebb értelme: az a (veszély)helyzet, amikor sürgősen intézkedni, határozatot hozni kell - tehát ebben az esetben a hangsúly a nagyméretű, emberi életet is veszélyeztető fenyegetésen, a rendelkezésre álló idő rövid voltán, a cselekedet halaszthatatlanságán van, és éppen ezért a döntést meghozók felelősségét emeli ki.

Számomra most az a fontos, hogy mindazok, akik a krízis-jelenségek összetevő elemeinek leírásával foglalkoztak (9), egyaránt megállapítják: a krízisállapot feszültséget termel; nem véletlen, hogy a társadalomtudósok a krízis szinonímájaként kezelik a pánik, stressz, katasztrófa, szerencsétlenség fogalmakat. A krízis aktivizál, mozgósítja a rejtett tartalékokat; negatív következménye azonban a feszültség, frusztráció, rosszindulat, félelem, szorongás: egyszóval egzisztenciális **bizonytalanság**. A krízis olyan egyéni és csoportos (társadalmi) viselkedéseket eredményez, amelyet patológiásnak, deviánsnak, rendkívülinek nevezhetünk: bűnbakképzés, agresszió, önpusztítás.

A fentiekben csoportok (vagy intézmények, szervezetek, rendszerek) kríziséről van szó. Olyan állapot ez, amely emberi **közösségeket** jellemez. Ezek a közösségek reális veszélyek (például természeti katasztrófa, háború) vagy elképzelt fenyegetettség (például boszorkányrontás, zsidó világösszeesküvés) esetén **egzisztenciájukban fenyegetettek, vagy úgy értékelik a helyzetet, hogy az egzisz-**

tenciájukban fenyegeti őket - ez a különbség a válaszként létrejövő reakciók szempontjából elhanyagolható.

A krízis az az állapot, amelyben a válasz-reakciók kialakulnak, lezajlanak, és az állapot megszűnéséhez vezetnek. Az emberi közösségekben a krízis alapvető funkciója: sürgeti a helyzet megértését, diagnosztizálását, és a válaszreakciókat, a terápiát beindítását.

A krízis olyan (az ünnepekhez hasonló) rendkívüli alkalom, amelynek során megtörténik az emberi közösségek életképességét megadó szimbólumok és szimbólumrendszerek felülvizsgálata, átalakítása, megerősítése. Mindezt a mindennapi használatától eltérő erőpróba követeli meg.

A krízisek eminens módon a szorongás megszüntetésének, a "félelemgyártásnak" az állapotai: amikor bekövetkeznek a félelem kirobantotta agresszív, a tényleges veszélyekkel dacoló, az ellenséget vagy önmagát elpusztító tettek, akkor ezek már a krízis feloldásának tekinthetők (10).

Geertz megállapítására támaszkodva mondhatom: **a krízis olyan cselekvéssorozatot jelent, amelynek révén "kifejezhetővé, a kifejezés révén megfoghatóvá, a megfoghatóság révén pedig elviselhetővé" válik a fenyegetés** (Geertz 1995:82).

III.

"...az Anna nyelvvel beszél az Isten..."

A II. világháború befejezése után négy évvel, 1949-ben a Székelyföldön, Atyhában egy asszony "elrejtett" (11). A templomban történt vele ez meg először: transzba esett, és önkívületben beszélt. Ezután naponta, előre megadott időpontban, aházához összegyűlt embereknek prédikált és jósolt. Csodák történtek, mert amit mondott, beteljesedett: a száraz fa kivirágzott, a villám az általa megjelölt helyre csapott, a néptanács épületének ablakain megjelent Mária képe. A börtönben nem adtak enni neki, és mégsem éhezett. Jósolta, hogy az elkövetkező években az emberek nem a csűrükbe

hordják a gabonájukat. Végül családjával együtt elköltözött a faluból (1).

Ugyanebben az időszakban (1949 elején) történt egy másik székelyföldi faluban, Méréfalván, hogy egy asszonynak “kegyelme volt” és “hirdetett” az összegyűlteknél (13). Ez az esemény mintegy fél évig tartott; az asszony házában kezdődött, ahová először csak a helybeliek gyűltek össze; az esemény csúcspontját jelentő napokban azonban már több ezer ember “Mintha búcsúba mentek volna, Csíksomlyóra, mikor zarándokolnak”; “Almásról s Háromszékről az emberek gyalog zarándokoltak három-négy napokat, keresztül a hegyeken”; “Szekérről jöttek, gyalog jöttek messzünnen”; “a világ minden részéről voltak”. Úgy tudták a környéken, hogy “megjelent egy próféta”. A falu határában levő Rengőkőnél gyűlt össze a tömeg: az asszony “hirdetett”, “prédikált”: “neki jött, hogy az Úrjézus által, ő mongya ki, amit az Úrjézus diktál”; “ő amiket mondott s amiket mutatott, azt mind láttuk”.

A “hirdetés” előtt, közben és után is csodák történtek (14). Beszéd közben időnként “megmerődött”: karját kitárva, kereszt alakban megmerevedett; ilyenkor a mellette levő férfiak “fel emelték, megmutatták, hogy meg van meredve”; “Úgy megmerődött, hogy a karját behajtani nem tudták”, hiába próbálták erős férfiak ezt megtenni. A környéket körülzárta a katonaság; a tömeget feloszlatták, egy kis részüket egy napra a közeli falu iskolájába zárták, majd utána elengedték; a “szent-asszonyt” elfogták, másfél évig elmeógyógyintézetbe zárták; majd hazaengedték, a megfélemlített családra bízva, hogy ne engedjék nyilvánosan szerepelni. Az asszony ma is él; a falu egyik ismert “jóslója”, “tudósa”, gyógyítója.

Egyértelmű számomra, hogy a felsorolt események az illető **falusi társadalmak krízisére** utalnak. Mi váltotta ki, mi táplálta ezt a krízist? Milyen fenyegetés érte ebben az időszakban ezeket a székelyföldi lokális társadalmakat, hogy - a maguk eszközeivel - válaszolniuk kellett erre a kihívásra? (15)

Sokkal könnyebb lenne a válasz megfogalmazása, ha makro-, illetve mikro-szintű folyamatokat bemutató, elemző tanulmányok,

netán monográfiák során át a történészek feltárták volna ezt a korszakot - a szovjet segítséggel történt romániai kommunista hatalomátvételnél, a kommunista hatalmi berendezkedésnél, a helyi hatalmi struktúrák átalakításánál, a gazdaság feletti pártállami ellenőrzés kialakításánál korszakát. Erre azonban, sajnos, még várni kell. Éppen ezért a fenyegetés természetére vonatkozó hipotéziseim igen korlátozott érvényűek; nem másból, mint saját tapasztalataim átgondolásából származnak.

Szeretném előbb összefoglalni, mi is történt 1949 tavaszán a Székelyföldnek ezen a részén.

1. Két faluban (de valószínűleg nemcsak itt) a közösség egy-egy (női) tagja a transzcendenssel kerül kapcsolatba.

2. Ez a kapcsolatteremtés többször, több napon (heteken-hónapokon) keresztül megismétlődik.

3. Az események során az asszonyok hirdetnek, prédikálnak (azaz: az evangélium szavait mondják, Jézus történetét elevenítik fel), és jósólnak (azaz: a közösség, a világ eljövendő sorsáról beszélnek).

4. Az esemény során csodák történnek (a száraz fa kivirágzik, a szentasszony vékony ruhában nem érzi a hideget, miközben a többiek fáznak, az ellenség képtelen meglőni a szentasszonyt, stb).

5. A (katolikus) papok mindkét faluban elutasítják a jelenségek értelmezését; nem vesznek részt bennük. Azt lehet mondani, hogy az egyháztól függetlenül létezik ez a mozgalom.

6. A falvakban (nemcsak azokban, ahol az asszonyok élnek) a középületek ablakain Mária, Jézus, a szent család jelenik meg.

7. Az eseményeknek nagyszámú résztvevője van.

8. Az eseményeket a hatóságok rendszerellenes megmozdulásnak minősítik; erőszakkal felszámolják; a főszereplőket megfélemlítik.

Mindezt a krízis látható oldalának, másképpen: megjelenítésének lehet nevezni. Mindebből kiderül: valami olyan történik ezeknek a lokális közösségeknek a világában, amely nem csak az egyén létét veszélyezteti, hanem a közösségek létére tör:

1. identitásukat megadó;

2. életképességüket megadó, világértelmező szimbólumaikat fenyegeti.

A székelyföldi lokális közösségekben az 1990-ben elkezdődött, ma is zajló földosztás (földvisszavevés, földfoglalás, földújraosztás) jelenségei hívják fel a társadalomkutató figyelmét arra a kvázi-archaikus mentalitáselemre, mely meghatározza, hogy a ma élő közép- és idős generációknak a föld szimbolikus értéke fontosabb, mint a föld gazdasági értéke (16). Körvonalazható, hogy mi az, amit az új földtulajdonosa (lehetőleg a határ ugyanazon a részén kimért, tehát "ősi") földdel együtt visszakapni vél: a föld megműveléséhez kapcsolt egykori tudás érvényessége; a földbirtoklásból származó egykori társadalmi státusz visszaállítása; egy egykor ismert világ újbóli feltámasztásának, az egykor abban elfoglalt, öröklött és biztos hely újbóli elfoglalásának a lehetősége. Egyszóval: mindannak a visszavétele, amit egykor erőszakkal, akarata ellenére, "földhöz/birtokhoz kötött" múltját, identitását megsemmisítve elvettek tőle.

A mostani, kárpótlást kereső "társadalmi gesztikuláció" (konfliktusok, perek, akár emberölés is) intenzitását figyelve talán nem túlzás, ha azt mondom: 1948-49-ben az a fenyegetés, hogy "elveszik a földet, elveszik az állatokat", és ezzel együtt szétszaggatják az identitást adó szimbolikus szövedéket, nagymértékű egzisztenciális szorongást, bizonytalanságot szült. Ehhez hasonló az elmúlt ötven évben csak az annak nyomán kialakult állapot lehetett, amikor, a diktatúra szempontjából logikus, következő és utolsó lépésként, 1987-ben Ceausescu bejelentette falurombolási terveit (lásd ehhez a 10. számú jegyzetben írtakat).

Az egzisztenciális szorongás átfordítását végezte el ez a kulturális értelmező mechanizmusokat mozgásba hozó **krízis**: a rejtett szerepeket, folyamatokat láthatóvá formálta; tisztázta, hogy milyen frontvonalak vannak, kik melyik oldalon állnak, ki kinek az ellensége.

Többek között egy, az ókortól ismert értelmezési minta is aktivizálódott: az Emberi Gonoszság megtestesítője, az Antikrisztus igázza le a világot; de uralma rövid lesz, mert egy végső csata után

hatalmát a Jó megtöri majd (16). A máréfalvi szentasszony “megmonta, hogy meglesznek a nagy díszkapuk. Aszmonta. De nem fogunk örülni benne. Feltámadnak a sátánok, s minket azok irányítanak, akit tudnak.”; “Aszmonta, hogy a Mária-koszorút bé kell tőteni, me ha nem, mindenestől elveszünk. A világ nagyon leromlott, s meg kell térnünk, azt beszélgette.” “Eljő az idő, hogy egy akol lesz s egy pásztor...”

Az eseményekben a lokális közösségek számára a Jók: akik követik az asszonyokat, részt vesznek a rejtezésben, hirdetésben - akik hisznek nekik. A Rosszak: a hatalom emberei, akik szavaikkal és viselkedésükkel kétségbe vonják, tagadják a hirdetett transzcendens értékeket, valamint a megjelenítők érdemeit.

Vannak azonban a lokális közösségekben olyanok, akik nem sorolhatók egyértelműen egyik kategóriába sem. Elsősorban a papokra gondolok, akik egyrészt elhatárolták magukat az eseményektől, a szereplőktől; jogosan, hiszen volt az eseményeknek egy olyan értelmezése, hogy az asszonyok olyan funkciókat láttak el, amelyre csak az egyház legitím képviselői alkalmasak; az asszonyok közvetlenül, az ő megkerülésükkel közvetítettek a hívők és a transzcendens között; a máréfalvi szentasszony “a papokat is megkezte már kerülni...” (lásd ehhez a 14. számú jegyzetet).

Másrészt a papoknak el kellett ismerniük, hogy az eseményeknek a vallásgyakorlásra mozgósító hatása is van. Igaz, hogy a templomban nem engedik prédikálni az asszonyokat “Me aszmonta, hogy hamis próféták támadnak, s nem szabad...”; de tudomásul kellett venniük, hogy “A templomok megteltek, gyóntak, áldoztak a népek, úrvacsorát vettek...” (18)

Voltak a résztvevők között is olyanok, akiket nem ragadott magával a szimbolikus gesztikuláció lendülete, akik kételkedve szemléltek az eseményeket. Akadt egy falubeli, aki jegyzeteket készített a prédikációk alatt, majd otthon a jegyzetéből rekonstruálta azokat. A leírt szövegek nagy részét elkérték tőle; kis részét a Szekuritáté emberei vitték el, amikor házkutatást tartottak. Utólag a jelenségek racionalizáló értelmezését meséli: “a háború utáni időkbe,

az emberek annyira összevótak törve, mindennek hittek”; “Ei n még én magam is hittem, később gyanakottam...”; “Messze földről eljöttek ide, hoztak betegeket, hogy gyógyítsa meg. Hát a szerencsétlen, hogy gyógyítsa meg, ha ő maga is beteg vót?” (19).

Egy másvalaki, a prédikáció után hazatérve, azt ismételte a családjának: : “Asse tuggya az ember, hogy vétkezik: ha hiszen neki, vagy ha nem hiszen neki”. Ez annak az embernek az esete, aki nem egy “eszme” fanatikus elkötelezettje, vagy a hatalom kiszolgálója, mint a “kommonisták”; akit nem köt az elitbe való szocializálódás, az intézmény dogmatikája, mint a papokat; és aki - akárcsak Ginsburg friuli molnárja, Menocchio - nem a tömeg véleményét ismétli, hanem inkább a saját fejével gondolkodik. De mindezen túl: az idézett gondolat azért is említésre méltó, mert a szorongó egyén választási helyzetét rajzolja elénk: melyik szimbólumrendszer, melyik viselkedés az igazi, célszerű?

Aki hisz a szentasszonyoknak, az bekerül a krízis teremtette viláértelmezés határain belülre; aki “minden” hitet elutasít, az a hatalom ateista-marxista világmagyarázatát fogadja el; aki a katolikus egyház dogmatikáját vallja, és intézményes vallásgyakorlás résztvevője, az egy harmadik - az elsőhöz elemeiben közelálló, de annak a helyzetmagyarázatát el nem fogadó - világmagyarázat híve.

Hogyan lehet elkerülni a **legfőbb fenyegető rosszat**: hogy tudatosan vagy tudtán kívül, de vétkezik, és ezért életében és halálában bűnhődni fog?

Az új, agresszív, térítő hatalom kiváltotta egzisztenciális bizonytalanság másik tápláló eleme ez: követelték, hogy valahova álljon, valakikkel társuljon az egyén: “aki nincs velünk, az ellenünk van”. Új karrierlehetőségeket, új viláértelmezést ígértek, új mentalitást, új viselkedésformát követeltek. Egyének és közösségek éltek meg az **erkölcsvesztettség, erkölcsi relativizálódás okozta szorongást**.

A bemutatott események: demonstrációk voltak egy bizonyos világmagyarázat, bizonyos erkölcsi értékek mellett; tömegjellegű-

nél fogva pedig valóban a berendezkedő hatalmat fenyegették. A megtorlás, az alkalmazott módszerek egyszerre voltak a hatalomra jellemzőek és a hatalom logikája szerint szükségszerűek.

IV.

Kulturális értelemben az 1949-es székelyföldi jelenségek a helyi társadalom krízisének nevezhetők. Természeti katasztrófák, társadalmi konfliktusok (háborúk) nyomán kialakuló hasonló - társadalompszichikai - jelenségeket többen megfigyeltek, leírtak (20). Társadalomtörténeti értelemben nem mondható, hogy parasztlázadás lett volna: még kísérlet sem történt valamilyen, a hatalommal szembeni fegyveres ellenállásra.

Az antropológiai szakirodalomban a hasonló társadalmi jelenségeket revitalista mozgalmaknak nevezik; a jelenséget pedig revitalizációnak (revitalization). Más, ugyanakkor több mindenben az európai kultúrkörben ismerős messiásvárással, a millennium eljövetelének várásával egyező jelenségeket tapasztaltak a primitív társadalmakban. Egyik legismertebb: a Melanéziában és Új Guineában a század elején virágzó Cargo-kultusz: a bennszülöttek őseik civilizációsjavakkal megrakott teherhajókon (innen a cargo szó) való visszatérését, a társadalmi igazságtalanság megszűnését, a fehérek elűzését, és így az aranykorszak eljövetelét várták. Marvin Harris fejtegeti (21), hogy a gyarmati hódításra, az intenzív osztály- vagy etnikai kisebbség-ellenes cselekvéssorokra reakcióként alakulnak ki a Föld különböző társadalmában a **közvetlen életkörülmények megváltoztatására, a túlvilági ígéretek evilágon való megvalósítására törekvő népi mozgalmak**. Harris a revitalizációt összefoglaló terminusként használja Wilson Wallace nyomán: a világ számos pontján a tizenkilencedik, huszadik században számos nép, népcsoport részvételével kibontakozó nativista, revivalisztikus, millenarista, messianisztikus mozgalmakat érti alatta.

Úgy gondolom, hogy mindaz, amiről beszéltem, ebbe a társa-

dalmi jelenségcsoportba tartozik: a székelyföldi falusi, paraszti közösségekben tapasztalt 1949-es krízis társadalomtörténeti szempontból **messianisztikus, millennarista népi mozgalomnak** nevezhető. Kétségtelen rokonság fedezhető fel a dél-európai messianisztikus, millennarista mozgalmakkal (22): itt is a világ vége, a Gonosz uralomrajutása és sok szenvedés után az Úrjézus eljövetelének központi gondolat (Hobsbawm 1974, Iuso 1997).

Jegyzetek

1. Szolokmai hiedelemszövegek, MTA Néprajzi Kutatóintézetének Adattára; a továbbiakban szintén a MTA Néprajzi Kutatóintézetének Adattárában levő atyhai valamint máréfalvi hiedelemszöveg-gyűjteményeket használom; a Szövegmellettkéntben levő szövegek is itt találhatók.

2. Delumeau itt G. Delpierre *La Peur et l'etre* című munkájára támaszkodik.

3. A Kirkegaard kidolgozta filozófiai értelmezés szerint a szorongás a (modern) ember sorsának szimbóluma, metafizikai elégedetlenségének kifejeződése. Felszabadulni annyit tesz, mint elvetni a biztonságot, vállalni a veszélyt. A szorongás tehát az emberi lét jellemvonása, és egy olyan lény specifikus tulajdonsága, aki szüntelen teremti magát.

4. Behringer említi tanulmányában az angol H.H.Lamb, a francia Fernand Braudel és Emanuel Le Roy Ladurie valamint a svájci Christian Pfister munkáit.

5. A diagnózis-terápia fogalompárt Jeanne Favret-Saada használja: a megrontott egyén egyszerre keresi a gyógyítónál a magyarázatot (diagnózist), vagyis azt, hogy megnevezze az okot, okozót, tehát szorongását félelemmé változtassa - valamint a terápiát: azt, hogy a gyógyító a félelem okait eltávolítsa, megszüntesse, kiiktassa (Favret-Saada 1980:17). Véleményem szerint ez a fogalompár termékeny lehet az egyéni túl, társadalmi jelenségek megragadásában, leírásában is.

6. A reformációt követő első nagyobb németországi boszorkányüldözési hullám 1562-1563-ban volt; 1563-ban Jülichben a kor négy teológusa, Naogeorgus esslingeni prédikátor, Albert stuttgarti főelkész, Johannes Brenz württembergi szuperintendáns és Johann Weyer irénius protestáns vitatkozott a boszorkányok időjárás megváltoztató képességeiről (Behringer 1990:387).

7. A Csíkszereda mellett, Csíkdelnén lakó Csilip Fülöpékről és harmadik

gyerekükről van szó. A történet az anya, Csílip Fülöpné Balázs Mária elbeszélésében a Szöveg mellékletben 1. szám alatt olvasható.

8. Az 1968-ban kiadott enciklopédia 510-514. oldalán

9. A *Krízis* szócikkben van szó róluk: Wiener-Kahn, 1962, Miller-Isoe 1963.

10. **Hipotézisem: a krízis elmúltával a felhasznált értelmező mechanizmusok mintegy "elfelejtődnek", "tartalékba" kerülnek.** A gondolat alátámasztására szeretném elmondani a következő tapasztalatomat. 1987 tavaszán Csíkszeredában és környékén több alkalommal, több változatban, többen meséltek el igaz történetként egy hiedelemmondát. A történet lényege: az emberek előtt megjelent és jóslott egy lólábú asszony - vagyis ennek képében az ördög. A hiedelemmonda jelenléte igen **intenzív** volt: napokon keresztül a községekben (család, munkahelyi közösség, vagy ahol én voltam: iskola) hol egyik, hol másik beszélgetőtárs kezdeményezte az ezzel kapcsolatos vélemények elmondását. Az elterjedtséggel kapcsolatban nincsenek tapasztalataim; csak annyit mondhatok, hogy Csíkszeredában, Vlahicán, Kápolnásfaluban, Lövétén (tehát a Csíki-medencében és a Kishomoród-mentén) ismerték a történetet. Így csak azt tudom mondani: ezekben a helységeken, ezekben a közösségeken (de lehetséges, hogy máshol is Székelyudvarhely környékén, a Székelyföldön) egy hivatalan vendég bukkant fel az árnyékból, és körvonalazódott a társadalmi nyilvánosságban, nyilatkozott a jövőről: a Gonosz.

Igen sajnálatos módon akkoriban nem rögzítettem hangszalagra, nem jegyeztem le a hiedelemmondát. Visszagondolva az akkori helyzetre, azzal próbálom menteni magam, hogy olyan sok helyen, sok embertől hallottam mindennapi beszédhelyzetben is, hogy fel sem merült bennem: évek múltával, ha alkalom adódik, ha újra kíváncsi leszek rá, akkor nem tudom majd több változatban összegyűjteni. Fel sem tétéleztem, hiszen ellentmondott addigi tudásomnak, tapasztalatomnak, hogy ez egy olyan szöveg, amelyet el lehet felejteni. Éppen ezért mintegy mellékes dologként kezeltem, és néhány akkori tanítványomat, 14-15 éves vlahicai diákokat kértem meg rá, hogy miután többen is az osztály előtt elmondták, hogy "mit hallottak erről a városban/faluban", írják le a történetet. Így maradt meg rögzített formában a hiedelemmonda. Egy variánst a Jósók a Székelyföldön című tanulmányom végére illesztettem; egy másikat itt közlök:

“Egyszer egy asszony leint egy luxuskocsit. Fölveszi a sofőr se indulnak. Egy kis idő múlva az asszony azt mondja, hogy: a tavalajó pityókatermés volt. Az idén jó gabonatermés lesz, és kivett egy pár szem gabonát a zsebéből. Aztán azt mondja, hogy jövőbe nagy háború lesz és kivész egy csuha aludt vért a zsebéből. Amikor ezt mind elmondta az asszony, egyszerűen eltűnt a kocsiból, a sofőr észre se vette.”

1990-ben többször is próbálkoztam, hogy a hiedelemmondát hangszalagon rögzítsen. Legnagyobb elképedésemre olyanok is, akik elmondták (köztük rokonok, akikkel bizalmas viszonyban vagyok) nem emlékeztek arra, hogy ezt a történetet hallották, mesélték volna! Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezutáni munkám során ne bukkanhatnék rá a hiedelemmonda élő változataira (mint ahogy alább ezt jelzem). Az a jelenség azonban, hogy bizonyos emberek, egy közösség bizonyos helyzetekben mesél egy történetet, majd ugyanazok az emberek, ugyanaz a közösség nem emlékszik rá - tehát a kontextushoz, a társadalmi szituációhoz kötöttség - már akkor, 1990-ben igen meggondolkoztatót.

Utóbb egyetlen esetben bukkantam hasonló hiedelemszövegre: Keszeg Vilmos említette a Sors-Áldozat-Divináció konferencián, hogy a mezőségi magyar közösségek ismert hiedelemalakja, az ősz ember jóslat hasonló módon. Az 1986-os adat szerint, amelyért köszönettel tartozom Keszeg Vilmosnak, nemrég történt egy mezőségi faluban, hogy éjfélkor harangoztak, és a templomba érkezőket az ősz öregember fogadta, aki egy nagy könyvből olvasott, és megjósolta, hogy a következő hónapokban özönvíz, nagy vérontás lesz.

11. A rejtezéssel, ennek Fenyőkúton megtörtént esetével a Rejtezés Fenyőkúton című, e kötetben olvasható tanulmányomban foglalkoztam.

12. Három, az elrejtező asszonyról szóló beszámolóból idézek hosszabban a Szövegmellékletben (2., 3., 4. számú szövegek).

13. Valószínűnek tartom, hogy a Székelyföld más helységeiben is akadtak az említett kettőhöz hasonló esetek; ezek felderítése az ezutáni kutatás feladata.

A máréfalvi szentasszonyról annak alapján, amit ő saját életútjáról az 1993-1996 között készített interjúban elmond, külön tanulmányban írtam (A máréfalvi szentasszony. Evilági és túlvilági találkozásának egy formája:

a kegyelem); ezért ezúttal az események egykori résztvevőinek visszaemlékezéseiből közlök a Szöveg mellékletben (5., 6., 7., 8., 9., 10., 11. szövegek).

14. A gyűjtött szövegekben elmondott csodák egy része ismert vándormotívum: például az, hogy a szent helyet valaki meggyalázza (odapiszkol a Rengőkőre), és emiatt isteni büntetésben részesül: nyomorék gyermeke lesz; vagy hogy a szentasszony a vadonban, medvék és farkasok között bujdosik, és nem lesz bántódása, és hogy az autónak, amelyik el akarja vinni, nem indul el a motorja, ezért gyalog hurcolják el a hatósági emberek. Ugyanakkor egyes falusiak is csodaként értelmeznek bizonyos, az asszonyhoz vagy az eseménysorhoz kapcsolódó történetet: az "evangéliumot" olvassa, pedig nincs könyv előtte; "negyven napig" bújdosik a havasban, közben a vadállatokat magához szelidíti - a kicsi madár a tenyeréből eszik; az idős, testes emberek is könnyen haladnak a hegyen felfele, a nagy sárban, miközben a hirdetés helye fele tartanak; testvéreinek, akik nem hisznek neki, megjósolja, hogy sokat fognak szenvedni - és a jóslat betelik; a milicisták üldözik, s "ő csak kiáltott, hogy segítség, s elrepült, mint a madár".

Az általános felsorolás után egy csodatételről szóló rövid beszámolót szeretnék bemutatni: a hivatalos - egyházi, világi - hatalomhoz való viszonyulás boncolgatásakor szeretnék majd utalni erre a történetre. Atyhában mesélték 1994-ben a máréfalvi szentasszonyról a következőt:

"Őneki megjelent vót, ő vót pakulár, ilyen major vót az apja, s a juhokkal járt. Akkor neki megjelent az az élet, hogy ő hirdetni fog. És ő fémejen az égbe. Aszmonta a pap: no, ha olyan nagy tudományod van, kiment egy pap hezza, ha olyan nagy tudományod van, menny fé az égbe! S ment fé! A pap megijedett, jaj, összeverte a kezét, s visszahúzta: hiszem, hiszem! Na. A pap azé vót megijedve, hogy mosmár ötöt leteszik a tudományról, mer mosmá többet tud ez az asszony, mint ő!" (Barabás Imréné Miklós Erzsébet sz. 1913)

15. Azokra az igen fontos és izgalmas kérdésekre, hogy milyen rejtezés-hidelmek élnek ma is; milyen fajta tudósok teremtik meg a transzcendenssel a kapcsolatot; milyen artikulálása valósul meg ennek a transzcendensnek ezekben a lokális közösségekben - egy másik tanulmányban kísérlek meg választ fogalmazni.

16. Lásd ezzel kapcsolatban "Földhöz kötött" mentalitás című írásomat.

17. Lásd Bernard McGinn könyvét.

18. A máréfalvi események miatt az unitárius homoródmásiak követelték, hogy a papjuk osszon úrvacsorát; több mint hétszázan, a falu felnőtt unitárius lakossága majdnem teljes számban vett úrvacsorát.

19. A "racionalizáló" visszaemlékezést teljes szövegét a Szöveg mellékletben, 12-es számmal közlöm.

20. Lásd ezzel kapcsolatban Christian W.A. Jr., Otto Meinardus, Marco Fincardi tanulmányait. Remélem, hogy az elkövetkezőkben alkalmam lesz az ide vonatkozó esetbemutatókat, szakirodalmat behatóbban megismerni.

21. Lásd Harris 1988, 470-745. oldal.

22. Lásd Eric Hobsbawm könyvét a primitív lázadások XIX., XX. századi, dél-európai (spanyolországi, olaszországi) jelenségeiről. A millenarizmus, messianizmus különböző (nemcsak keresztény) társadalmakban felbukkanó jelenségeiről készült esetbemutatókat, szakirodalmat ezután szeretném behatóbban tanulmányozni.